

С.Ж. Пустовалов

СЛОВО ПРО ОЛІМПІАДУ ГАВРИЛІВНУ ШАПОШНИКОВУ

4 вересня 2002 р. пішла з життя Олімпіада Гаврилівна Шапошнікова. Їм'я Шапошнікової широко відоме як серед українських археологів, так і за кордоном. Її авторитет у галузі археології енеоліту — бронзи є незаперечний. Це був видатний вчений, чудовий вихователь, умілий організатор експедиційної роботи. Один з найавторитетніших фахівців у галузі первісної археології, талановита, щира, порядна, мужня людина, до кінця віддана нашій науці. Такою залишиться в пам'яті друзів та учнів Олімпіада Гаврилівна.

Шапошнікова (Харченко) Олімпіада Гаврилівна народилася у 1923 р. у с. Вересочі Куликівського р-ну на Чернігівщині. Своє дитинство вона провела на мальовничих берегах Десни. У 1940 р. молода допитлива дівчина вступає на курси учителів при

Ніжинському педагогічному інституті, які закінчує вже на початку Великої Вітчизняної війни. У страшний та кривавий період фашистської навали Олімпіада Гаврилівна працювала у підпіллі, а потім воювала у партизанському з'єднанні «За Батьківщину», яким командував Герой Радянського Союзу Іван Михайлович Бовкун. Вона була рядовою другого полку, командиром якого був Олександр Іванович Шевельов. Невдовзі після звільнення Батьківщини від ворога вона вступає до Київського державного університету. Дівчину вабила археологія, сива давнина захопила всі її мрії. Олімпіаді Гаврилівні дуже пощастило. Навчаючись в університеті, вона слухає лекції найвидатніших українських археологів того часу: Л.М. Славина, В.М. Даниленка, А.В. Добровольського, бере участь у хрестоматійних нині археологічних експедиціях. У той час формуються її наукові інтереси, вона вже знає, що напрям її майбутньої праці — доба енеоліту — бронзи. Зошити з конспектами лекцій Олімпіада Гаврилівна зберігала все життя. Її дипломна робота «Жилища трипольської культури» була відзначена як одна з найкращих. Здібну студентку помітили і після закінчення історичного факультету в 1948 р. направили на роботу в Інститут археології АН України.

Разом з нею до Інституту археології були прийняті такі яскраві особистості, як М.Ю. Брайчевський, Д.Т. Березовець, Ю.М. Захарук, В.А. Іллінська, Г.Т. Ковпаненко (тоді — Тітенко). Їхні імена стали з часом гордістю та прикрасою вітчизняної археології. Втім Олімпіада Гаврилівна не загубилася серед них. Її шлях у науці — вивчення первісності. Наукова та експедиційна діяльність О.Г. Шапошнікової у 1950-х роках була пов'язана з Дніпром. Вона бере активну участь у роботах Нікополь-Гаврилівської, Дніпровської, Кременчуцької експедицій, працює на Золотобалківському поселенні, обстежує археологічні пам'ятки в зоні затоплення Каховського моря.

© С.Ж. ПУСТОВАЛОВ, 2002

Разом з О.Ф. Лагодовською та М.Л. Макаревичем досліджує видатне Михайлівське поселення. Михайлівка стала однією з найяскравіших сторінок у наукових дослідженнях Олімпіади Гаврилівни. Унікальність самої пам'ятки, неординарний науковий колектив, який досліджував поселення та працював на сусідніх об'єктах, був тим середовищем, де відбувалося зростання української археології, де розквітав науковий таланти Олімпіади Гаврилівни. На очах дослідниці та за її безпосередньою участю степова археологія наповнювалася конкретним змістом.

Значення Михайлівки в житті О.Г. Шапошнікової я відчув, коли в 1993 р. проводив розвідкові роботи на Михайлівському поселенні. Я звернувся до Олімпіади Гаврилівни за допомогою, і вона дозволила провести ці роботи і допомогла своїми порадами та консультаціями, широко поділилася зі мною своїми знаннями.

Михайлівка зустріла нас зеленими вулицями, садами, повними слив, яблук та горіхів. Спілкуючись з людьми, я зрозумів, яке велике значення для мешканців цього відомого села на Херсонщині мала робота у 1950-х роках експедиції Інституту археології НАН України. Це відчувалося в усьому: у ставленні до нас сільської ради, колгоспу, простих селян, які пригостили фруктами, приносили нам молоко і відмовлялися від платні. Це було видно з того, що на селі існував великий археолого-етнографічний музей, під який відвели кращі приміщення у сільському будинку культури; з того, що у школі працювали вчителями історії колишні учасники експедиції на Михайлівському поселенні, що у самому селі було декілька колекціонерів старожитностей. У Михайлівці і досі пам'ятають багатьох київських археологів. Пам'ятають там і Олімпіаду Гаврилівну. Повага до О.Г. Шапошнікової виявлялася у численних спогадах про неї, її вчителів — П.П. Єфименка, О.Ф. Лагодовську. Відчувалося, що розкопки Михайлівського поселення стали надзвичайною подією в історії села. Своє ставлення до археологів того часу, до Олімпіади Гаврилівни селяни перенесли на археологів 1990-х, це допомогло і нам якнайкраще виконати всі роботи.

Результатом пільної наукової роботи Олімпіади Гаврилівни став у 1962 р. успішний захист нею кандидатської дисертації, яка була присвячена аналізу поселень ямної культури на нижньому Дніпрі. Того ж року виходить друком і колективна монографія «Михайлівське поселення», де було викладено результати дослідження цієї видатної пам'ятки.

Областю досліджень О.Г. Шапошнікової залишився енеоліт степової смуги України, але Олімпіада Гаврилівна вже звертається до

проблем іншої великої спільноти півдня України — катакомбної культури. Її рецензія на монографію Т.Б. Попової (1957 р., у співавторстві з С.С. Березанською), велика стаття, присвячена аналізу ґрунтових могильників доби енеоліту — бронзи Нижнього Подніпров'я (1968), інші роботи поклали край автхтоністським концепціям 1940-х років щодо походження катакомбної спільноти.

З 1967 р. О.Г. Шапошнікова очолює Інгульську новобудовну експедицію. З того часу її експедиційна діяльність пов'язана з Миколаївською обл., з річками Інгул та Південний Буг. За 22 роки керування Інгульською, а потім Миколаївською експедиціями зусиллями О.Г. Шапошнікової різко підвищився ступінь археологічної вивченості цього регіону. Були відкриті поселення, кор'юточасні катакомбні стоянки, неолітичні місцезнаходження, ціла низка великих поселень сабатинівської культури, підраховані всі кургани тощо. Проте головним досягненням цього періоду наукової діяльності Олімпіади Гаврилівни стало відкриття інгульської культури. О.Г. Шапошнікова звернула увагу на яскраві матеріали поховань у катакомбах на берегах Південного Бугу та Інгула, які дуже відрізнялися від звичних городищеских катакомб. Проголошення нової культури спочатку викликало протидію у деяких дослідників, намагання знівельювати значення цього відкриття, навіть вилучити інгульські матеріали з узагальнювальних праць О.Г. Шапошнікової. Відкрити нею інгульську культуру активно намагалися «закрити», змінити назву культури, принизити її значення у минулому України. Ці спроби, на жаль, не вщухають і досі.

Незважаючи на протидію, численні виступи Олімпіади Гаврилівни на наукових конференціях сприяли тому, що за одне десятиліття інгульська культура упевнено ввійшла в науку. Понад 700 поховань інгульської культури було розкопано лише Миколаївською експедицією. Рукопис монографії, яка присвячена цій культурі, Олімпіада Гаврилівна закінчила невдовзі перед смертю.

Крім Інгульської та Миколаївської експедицій Олімпіада Гаврилівна керувала роботою експедицій на Луганщині, Київщині та в інших регіонах України. Багатотомні фундаментальні звіти усіх цих експедицій увійшли до золотого фонду архівів Інституту археології НАН України. Зібрані О.Г. Шапошніковою та її колегами колекції археологічних знахідок прикрашають експозиції багатьох музеїв України.

Керуючи експедиціями, Олімпіада Гаврилівна виховала цілий колектив археологів-курганників. Серед них кандидатами історичних наук стали В.М. Ключенцев та М.О. Ричков.

У різні роки співробітниками Миколаївської експедиції були такі відомі авторитетні фахівці, як В.С. Бочкарев, В.Н. Станко, І.М. Шарафутдинова, М.О. Чмихов та інші. Олімпіада Гаврилівна завжди з великою повагою ставилася до неординарних наукових праць В.М. Даниленка, М.О. Чмихова, вітала кожну спробу творчо підходити до інтерпретаційної роботи в археології, допомагала своїм молодшим колегам. Велику допомогу, моральну підтримку одержав від неї свого часу і я. Саме Олімпіада Гаврилівна щедрою рукою дала мені матеріали, що незаперечно підтвердили існування знакової системи інгульської катакомбної культури. Багато порад, нових ідей, цікавих матеріалів отримували від Олімпіади Гаврилівни її друзі та колеги. Талановиті люди щедрі. З цікавістю читаємо ми наукові праці, які написані нею у співавторстві з І.М. Шарафутдиновою, С.С. Березанською, М.О. Ричковим, Н.Д. Довженко, В.М. Ключенцевим, В.М. Фоменком та іншими відомими археологами. Написні у різні роки, ці наукові праці не втратили і досі своєї актуальності та цінності.

Протягом 60—80-х років О.Г. Шапошникова бере участь у створенні багатотомних узагальнювальних видань з давньої історії та археології України. Розділи про мідну та бронзову добу, про ямну та катакомбну спільності, написані нею, стали справжнім науковим досягненням, де узагальнено доробки сучасної археології. У ці роки О.Г. Шапошникова активно друкується у вітчизняних та закордонних виданнях. Олімпіада Гаврилівна першою замість назви «катакомбна культура» пропонує вживати термін «катакомбна спільність» (1969). Вона була першою, хто, інтерпретуючи катакомбні матеріали, поставив питання про ремісниче виробництво за доби бронзи. Колективне монографічне дослідження з ямної культури Південного Бугу, де Олімпіада Гаврилівна була головним автором, стало першим узагальненням з ямної культури в Україні.

Майже 100 наукових праць у власному доробку О.Г. Шапошникової. Її заслуги були відзначені державною премією Української РСР, медалями, великим авторитетом у колег.

Навіть знаходячись на пенсії, вона не залишала улюблену роботу. Працювала над матеріалами інгульської культури, рецензувала збірки, дипломи та дисертаційні праці. Археологія, давня історія були змістом її

життя. Саме вони допомагали боротися їй із хворобами, тримали на цій землі. Це розуміли і в родині Олімпіади Гаврилівни. Дочка Тетяна та онук Антон завжди були готові надавати допомогу в усьому.

Олімпіада Гаврилівна Шапошникова була справжнім другом, старшим наставником. Нам назавжди залишиться пам'ять про неї, залишаться її відкриття, наукові праці, якими користуватимуться і надалі всі: ми та наші нащадки.

С. Ж. ПУСТОВАЛОВ

ОЛІМПІАДІ ГАВРИЛІВНІ ШАПОШНИКОВІЙ

Неправда, друг не умирає.
Лишь рядом быть перестает.

К. Симонов

Я віршив не писав Вам за життя,
Цікавили нас з Вами інші теми:
Археології минуле й майбуття,
Та степових культур проблем.

Години в бесідах спливали, як та мить,
На хвилях творчості я йшов від Вас додому,
Та часу плін, як не кричи: «Спінніть!»
А крапку мусить ставити, не кому...

Ви йшли на допомогу без вагань,
Підтримка Ваша надавала сили,
Обговорити ми не встигли всіх питань,
Та наші бесіди мені давали крила.

Ви мудрості навчали й доброті,
Тримали мужньо всі удари долі,
Там рішення знаходили прості,
Де іншим треба з'їсти купу солі.

У Вас були славетні вчителі,
В Михайлівці їх досі пам'ятають.
Як вчсний на степу Ви розвіли,
Вас фахівці в усьому світі знають.

А Ваших публікацій сторінки,
Останній том «Інгульської культури»,
Візьмуть всі видавництва залюбки,
Як класику беруть літератури.

Ця книга буде пам'ятником Вам,
Сюди вкладали Ви останні сили,
Вона стоятиме, як велетень курган,
Як на степу стоїть Савур-Могіла.

Земле Ваше закінчене життя,
У вирій українським йдете лугом,
Та залишилися Ваші відкриття,
І пам'ять про наставника і друга.

26.09.2002

С.Ж. Пустовалов